УДК 811.11+811.16–44

Мінькова Г. Ю.,
викладач кафедри німецької філології
Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

КОНЦЕПТ LEUTE / ЛЮДИ – СКЛАДНИК МАТРИЦІ КОНЦЕПТОСФЕРИ MENSCH / ЛЮДИНА

Анотація. Концепт LEUTE/ ЛЮДИ, розглядається у статті, як компонент матриці концептосфери MENSCH/ ЛЮДИНА. Аналіз концепту ґрунтується на засадах відомих шкіл когнітивної лінгвістики із залученням методики моделювання концепту.

Ключові слова: когнітивна лінгвістика, концепт, концептосфера, концептуальна матриця, фреймова структура.

Кілька останніх десятиліть у мовознавстві відмічені зростанням кількості наукових досліджень периферії мови– тих її областей, де стикаються наукові знання лінгвістики з когнітологією, культурологією, етнографією, психологією тощо. Такий сплеск пов'язується зі становленням нової наукової парадигми – антропоцентричного підходу до мови, коли дослідницькі інтереси переключаються з об'єктів пізнання на суб'єкт, коли досліджується «людина в мові і мова в людині» [1, с. 12].

Когнітивна наука (КН), що постала у 50-ті роки, та дослідження штучного інтелекту призвели до того, що мовознавці разом з колегами різних напрямків досліджень дійшли думки про існування зв'язку між когнітивними структурами людини та її мови.

У когнітивній науці, котра за мету ставить, розуміння того, як організована і як працює понятійна система людини, когнітивна лінгвістика (КЛ) займає одне із провідних місць. В межах антропоцентричної парадигми, КЛ, як її складник, досліджує тільки один з аспектів проблеми «людина в мові і мова в людині» – «мова і мозок/мислення» [2, с. 81].

Тобто, КЛ позначає нову мету лінгвістики. Вона працює над поясненнями, котрі пов'язані із сучасними знаннями про мозок і дух людини, і над тим щоб їх поглибити.

Головний принцип цього дослідницького напрямку лінгвістики полягає у тому, що як мова, її структура та процеси оволодіння нею, так і процес вживання людських думок мають бути пояснені в загальних термінах.

КЛ досліджує ментальні процеси, що відбуваються при сприйнятті, осмисленні та, пізнанні дійсності свідомістю, а отже види та форми їх ментальних репрезентацій [3, с. 12].

КЛ виникла наприкінці 50-х років в США по-перше, як реакція на американський структуралізм (в лінгвістиці), який обмежувався сегментацією, класифікацією та описом мовних даних і, по-друге, як реакція на біхевіоризм (в психології), який зосередився на доступній для спостережень поведінці.

Матеріалом когнітивного аналізу є мова, а цілі такого дослідження в різних конкретних напрямках (школах) когнітивної лінгвістики різняться – від заглибленого дослідження мови за допомогою когнітивного категоріально-термінологічного апарату до конкретного моделювання змісту і структури окремих концептів як одиниць національної свідомості (концептосфери) [3, с. 12].

Об'єктом КЛ є система мови і її використання в мовленні. Саме цей об'єкт, котрий (як ніякий інший) дозволяє одержати уявлення про організацію понятійної системи, дає когнітивній лінгвістиці пріоритет перед іншими когнітивними науками [4]. «Якщо мова «вкарбована» (embedded) у когніцію, вона, стаючи «вікном у мислення», дозволяє побачити загальні закономірності: процеси конструювання значення, відбиті в мові, можуть бути поширені й на інші когнітивні області» [5, с. 14].

Кінцевим завданням КЛ так само як і завданням когнітивної науки в цілому, є «отримання даних про діяльність розуму» [6, с. 3]. При цьому дослідження свідомості складає загальний предмет як когнітивної науки так і когнітивної лінгвістики [6, с. 12].

Напрямки досліджень в КЛ розподіляються в трьох областях: в галузі когнітивної семантики, в галузі когнітивних теоретичних граматик, та в галузі когнітивної фонології.

Дослідження концептосфери MENSCH/ ЛЮДИНА, результати якого пропонуються, базувалось на теоретичних засадах низки основних шкіл когнітивної лінгвістики, котрі досліджують інформаційні конструкти, виявлені в семантиці одиниць мови й мовлення, а саме шкіл фреймової семантики, когнітивної граматики та конструкційної граматики. При дослідженні інформаційних конструктів вчені [Fillmore Ch.J., 1975, 1981, 1987; Goldberg A., 1995; Langacker R.W. 1999, 1987; Жаботинська С.А. 2000, 2003] звертаються до структур бази даних мислення, до когнітивних операцій або ж до результату синтезу того й іншого. Представники цих шкіл оперують в своїх дослідженнях такими базовими термінами як «домен», «концепт», «концептосфера», «когнітивні операції», «когнітивні моделі», «фреймова структура», «базові фрейми» тощо.

Під *концептосферою*, слідом за С. А. Жаботинською, в дослідженні розуміється фонова інформація, взята в цілому, а під *доменом* конституент матриці концептосфери. *Матрицею концептосфери* є певна конфігурація базових фреймів [Жаботинская С.А., 1997]. А доменом, виходячи з цього, вузол сіті або ж її фрагмент (фрейм), що включає декілька вузлів та відношення між ними. Загальна структура концептосфери являє собою сіть доменів, кожен з доменів є сіттю парцел, кожна з парцел є сіттю концептів, і кожен концепт це – сіть ознак, що його характеризують.

У концептосфері конститутивні понятійні простори, що існують на різних рівнях, розгортаються «углибину», забезпечуючи поступову «грануляцію» інформації. Тобто у цій «гіперболічній» (Жаботинська С.А.) моделі бази даних на кожному з рівнів є своя концептуальна структура.

Концептуальною моделлю цієї ієрархічно організованої бази даних є «сіть в сіті». В сіті інформація сконцентрована у вузлах (слотах), і реляційних дугах, що з'єднують ці вузли. Вузли в сіті відокремлені: кожний вузол представляє інформацію про певну сутність, про її місце в сіті [7, с. 106]. Відносини поміж вузлів сіті пронизані пропозиціями [7, с. 193]. В такому розумінні сіть є аналогом моделі фрейма, котра використовується у фреймовій семантиці [8-9].

У трактуванні Ч. Філлмора, фрейм являє собою систему концептів, зв'язаних таким чином, що для розуміння кожного з них ми повинні розуміти цілісну структуру, до складу котрої вони входять [9, с. 111]. За визначенням М. Мінського, котрий розробив в рамках теорії штучного інтелекту, поняття фрейму, фрейм є структурою даних, в котрій відбиті придбані в результаті попереднього досвіду знання про певну стереотипну ситуацію і про текст, що описує цю ситуацію [10, с. 245]. Фрейм подібний скелету або бланка з порожніми клітинками, що підлягають заповненню. У фреймі це слоти, або термінали; ми, слідом за С. А. Жаботинською використовуємо їх як області, котрі підлягають заповненню певною інформацією. І фрейм, і сіть формуються шляхом комбінаторики пропозицій. Пропозиція – елементарна структура представлення знань – включає логічний суб'єкт (цільовий концепт) і логічний предикат (ознака, котра приписується суб'єктові).

При побудові концептуальних сітей, котрі структурують понятійні простори на різній «глибині» ієрархічно організованої бази даних, використовуємо, запропонований у концепції Жаботинської, універсальний інструментарій – обмежений набір пропозиційних схем, що входять до складу п'яти базисних фреймів – предметного, акціонального, посесивного, ідентифікаційного і компаративного [11-12].

Об'єктом дослідження в даній статті є концепт LEUTE/ ЛЮДИ, а предметом – об'єктивація концепту LEUTE/ ЛЮДИ як складника матриці концептосфери MENSCH/ ЛЮДИНА.

Виходячи з положення, що концепт, як елемент концептосфери, не є прив'язаним до конкретного мовного знака [13, с. 18], зауважимо, що слово «Mensch», обране іменем концептосфери MENSCH/ ЛЮДИНА не співпадає зі значенням, що закріплене за ним, як за мовним знаком, з метою комунікації, а є набагато ширшим [14, с. 8].

Концепт розуміємо, як когнітивний феномен, за котрим стоїть певна структура знання [2, с. 81].

Формування матриці концептосфери MENSCH/ ЛЮДИНА в німецькій мові відбувається завдяки двом іменникам – «der Mensch» та «das Mensch».

Концептуалізована сема «людина» на початку свого функціонування в мові – простий концепт, що складається з сіті характерезуючих його ознак, поступово об'єктивується в понятійну категорію «ХТОСЬ – Mensch (людина)» і, зайнявши центральне місце в предметно центричному фреймі концепту MENSCHEN/ ЛЮДИНА в ролі актанта, починає обростати концептами, актуалізуючись в понятійних категоріях частиномовних систем.

Протягом певного часу кількість характеризуючих концепт MENSCHEN/ ЛЮДИНА ознак примножується і розподіляється на три групи «загально людських», «жіночих» та «чоловічих», формуючи вузли у власній міжфреймовій сіті, які активують основу для появи власних концептів MANN/ ЧОЛОВІК, WEIB/ ЖІНКА та LEUTE/ ЛЮДИ.

В центрі генерованих сукупністю концептів вузлів активуються актанти: MANN/ ЧОЛОВІК, WEIB/ ЖІНКА та LEUTE/ ЛЮДИ, які, як свого часу і концепт MENSCH/ ЛЮДИНА, об'єктивуючись в понятійну категорію «ХТОСЬ», займають центральне місце в предметно центричному фреймі власних концептів і в ролі актанта також починають обростати новими концептами, актуалізуючись в понятійних категоріях частиномовних систем.

В загальній структурі тепер вже складного концептуального комплексу MENSCH/ ЛЮДИНА вони перетворюються на домени, а центральний для них концепт MENSCH/ ЛЮДИНА стає концептосферою MENSCH/ ЛЮДИНА.

Тобто даний етап дослідження дозволив детально роздивитись базовий ядерний шар концептосфери MENSCH/ ЛЮДИНА і виділити в його структурі основу-ядро, ближню зону – власні концептуалізовані семи та дальню зону – домени MANN/ ЧОЛОВІК, WEIB/ ЖІНКА та LEUTE/ ЛЮДИ.

Визначення в структурі концептосфери при описуванні матриці мовного вираження доменів, як зауважує Р. Ленекер, є недостатнім; важливо з'ясувати, як вони взаємозв'язані один з одним і як забезпечується підхід до них [15].

Сучасну семантику «der Mann» і досі супроводжують архаїчні конотації. Так актуальними для пояснення значення цього іменника, так само як і в часи давньоверхньонімецького та середньоверхньонімецького періоду розвитку мови є дві семи: перша з них – «der Mensch ohne Rücksicht auf das Geschlecht», і друга за часом концептуалізації – «nur der Mann ist ein im Vollbesitze menschliches Wesen».

На рівні лексико-семантичного поля концептосфери MENSCH/ЛЮДИНА конституенти «Mann» та «Mensch» поєднуються між собою посередництвом таких різновидів типу зв'язку «входження» як гіперо-гіпонімічний зв'язок, пересічення, синонімічний [16]. Іменник «Mensch» на цьому етапі отримує свій лексико-семантичний варіант «Mann», котрий стає ядровим складником поля:

Слово «dasz weib» поєднує в собі всі значення, що витікають зі слів «hausherrin» та «ehefrau», але найголовнішою є сема «дієва» – «die Geschäftige». Це перша концептуалізована сема, вона входить до кваліфікативної схеми предметного фрейму домену WEIB/ЖІНКА.

«Weib», найчастіше загальна назва для всіх істот, які не є чоловічої статі, для «Frau, Jungfrau, Magd, Mädchen, Dame», кожної жіночої особи "eine jede Person weiblichen Geschlechts". Концептуалізація цієї семи припадає на 1757 рік [17, с. 838-848].

У подальшому, процеси концептуалізіції лексичної семантики, активували появу у складі домену WEIB/ЖІНКА парцел: FRAU, JUNGFRAU, MAGD, MÄDCHEN, DAME, котрі пізніше, утворили свої домени.

Семантичні корені німецького «Leute», третього складника, віднаходяться в багатьох європейських мовах, проте важливим є те, що в концептосистемах цих мов в періоди до 1050 та приблизно по 1500 роки мають місце процеси концептуального відшарування доменів в концептосфері

MENSCH/ЛЮДИНА. Відбувається формування складних ментальних угрупувань: паралельно закладаються основи майбутніх головних предметно центричних фреймів доменів MENSCH/ЛЮДИНА MANN/ЧОЛОВІК та домену LEUTE/ЛЮДИ.

Каталізатором зазначених концептуальних процесів є розходження семантики, що тісно пов'язано із зростанням контекстів вживання вказаних ядерних лексичних одиниць.

Так, відшарування домену LEUTE/ЛЮДИ спричинено концептуалізацією першої семи іменника «Leute» «Glieder eines Volkes» – «члени якогось народу», що зумовило об'єктивацією квантитативної схеми його предметного фрейму.

У подальшому концепти генеруються послідовно, відповідно до появи нових форм. Першою, концептуалізації зазнає сема іменника «Leute» – «Menschen», наступною є форма «liut» із семою «люд», потім відповідно «Glieder eines Volkes» – «члени якогось народу», форми «der liut» та «daȝ liut» у значенні «Volk», форми «die liute» обо «diu liute» у значенні «Menschen» та «Mann».

На рівні лексико-семантичного поля концептосфери MENSCH/ЛЮДИНА ядерний складник «Leute» за семою «члени якогось народу», «люди», поєднується з ядерними одиницями «Mensch» та «Mann» посередництвом таких різновидів типу зв'язку «входження» як гіперо-гіпонімічний зв'язок, пересічення, синонімічний та партитивний зв'язок. Тобто вказані концепти об'єктивуються в контекстах, в котрих мова йде про декількох людей, купку людей з народу.

В давньоверхньонімецькій період розвитку мови (приблизно до 1050 року) німецьке «Leute», лат. «homines», вживалося у значенні «Menschen» – «люди» в чоловічому та середньому роді однини. Форма «liut» – «люд» чоловічого роду у значенні «Glieder eines Volkes» – «члени якогось народу», у множині «liutî» – «люди», лат. «populus», активно використовується у середньоверхньонімецькій період розвитку мови (з 1050 по 1500 рік) також у формах «der liut» та «daȝ liut» у значенні «Volk», укр. «народ», а у множині в формі «die liute» обо «diu liute» у значенні «Menschen» укр. «люди».

Скандинавське the liud «das volk», plur. thia liudî «menschen»; давньогерманське leód «volk», leóde «menschen»; фрізьке «liod» – «volkshaufe» укр. «купа народу», у множині «liode», «liude» – «menschen», укр. «люди»; болгарське «люде»; так само у давньопівнічних мовах «lýðr», у множині «lýðir» [17, с. 838-839], [18, с. 322-323].

В слав'янських мовах відповідає церковнославянському «ljudŭ» – нім. «Volk», у множині «ljudije», нім. «Leute». В основі семантики слова лежить уявлення про щось, що росте, наповнюється, збільшується (confer нім. «Haufe», «Volkshaufe»), сема, котра об'єктивується у багатьох німецьких словах: готське «liudan», давньосаксонське «liodan», «leódan», «geleódan» – «рости», «зростати», староверхньонімецьке «liotan», «arliotan» – «збільшуватись», «зростати»; готське «lauds», «laubs» за семантикою відповідає німецькому «Mann» – «людина», «чоловік»

Семантичні корені німецького «Leute» неважко відшукати в багатьох європейських мовах, проте важливим є те, що в концептосистемах цих мов в періоди задовго до 1050 року та приблизно по 1500 рік мають місце процеси концептуального відшарування доменів в концептосфері MENSCH/ЛЮДИНА. Відбувається формування складних ментальних угрупувань: паралельно закладаються основи майбутніх головних предметно центричних фреймів доменів MENSCH/ЛЮДИНА MANN/ЧОЛОВІК та домену LEUTE/ЛЮДИ.

Каталізатором зазначених концептуальних процесів є розходження семантики, останні тісно пов'язані із зростанням контекстів вживання вказаних ядерних лексичних одиниць.

Відшарування домену LEUTE/ЛЮДИ спричинено концептуалізацією першої семи іменника «Leute» «Glieder eines Volkes» – «члени якогось народу», що зумовило об'єктивацією квантитативної схеми його предметного фрейму, котра має вигляд «ХТОСЬ (Leute) є СТІЛЬКИ – кількість».

Тобто, вже за часів давньоверхньонімецького періоду розвитку мови вимальовується тенденція до утворення декількох напрямків концептуалізації семантики іменника «Leute». Концепти генеруються послідовно, відповідно до появи нових форм, а саме у такому порядку: першою, концептуалізації зазнає сема іменника «Leute» – «Menschen» – «люди», наступною є форма «liut» із семою «люд», потім відповідно «Glieder eines Volkes» – «члени якогось народу», форми «der liut» та «daȝ liut» у значенні «Volk», форми «die liute» обо «diu liute» у значенні «Menschen» – «люди» та «Mann» – «людина», «чоловік».

На рівні лексико-семантичного поля концептосфери MENSCH/ЛЮДИНА ядерний складник «Leute» за семою «члени якогось народу», «люди», поєднується з ядерними одиницями «Mensch» та «Mann» посередництвом таких різновидів типу зв'язку «входження» як гіперо-гіпонімічний зв'язок, пересічення, синонімічний та партитивний зв'язок. Тобто вказані концепти об'єктивуються в контекстах, в котрих мова йде про декількох людей, купку людей з народу.

На рівні концептосфери MENSCH/ЛЮДИНА відбувається перехрещення квантитативних, кваліфікативних, локативних та темпоральних схем предметних фреймів доменів LEUTE/ЛЮДИ та MANN/ЧОЛОВІК з відповідними схемами предметних фреймів парцел, котрі до них приєдналися.

Подальше детальне вивчення структури матриці концептосфери MENSCH/ЛЮДИНА передбачає виділення парцел, малих вузлів, складників доменів MANN/ЧОЛОВІК, WEIB/ЖІНКА та LEUTE/ЛЮДИ, котрі складають ближню периферію центральних доменів.

Таким чином, виявлена на початку дослідження концептосфери MENSCH/ ЛЮДИНА закономірність між зростанням кількості контекстів вживання та розширенням семантики іменників «der Mensch» та «das Mensch» є логічним підгрунтям для припущення, про те, що зростання контекстів вживання іменників «der Mann», « das Weib» та «die Leute» у мові художньої літератури додадуть нових концептів до вже існуючих доменів, що, у свою чергу, викличе появу нових доменів та обумовить подальше розгортання досліджуваної концептосфери.

Важко переоцінити роль фреймового підходу при дослідженні як складників матриці концептосфери так і її загальної структури. Концептуальний аналіз проведеного

дослідження вимагає підтвердити данні Дж. Андора [19], визнаного спеціаліста в галузі психолінгвістики, котрий зазначав, що лексеми здатні активувати фрейми, котрі зв'язані з ними. Здатність до активації фреймів у лексем різних типів і синтаксичних конструкцій при цьому не однакова; в найбільшому ступені вона притаманна дієсловам. Останнє підтверджується великою кількістю семантичних ролей, котрі беруть участь в об'єктивації певних концептів. Проте, ані повторюваність семантичних ролей, ані стереотипність набору інших смислових компонентів (вузлів) фрейму не обумовлюють стереотипність концептуальної структури [20]. Концептуальний об'єм ментальної одиниці, котрий ґрунтується на одній й тій самій фреймовій структурі, може заповнюватися носіями мови індивідуально в залежності від причин різного характеру: когнітивних особливостей, контексту ситуації, національної та соціальної приналежності, тощо. В цьому є універсальність фрейму і його сутність як структури, що покладена в основу конвенціональності мови [20].

Література:

1. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие / В.А. Маслова. – 3-е изд., перераб. и доп. – Минск : Тетра Системс, 2008. – 272 с.
2. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ языка: фреймовые сети // Д.С. Іщенко (ред). Мова. Науково-теоретичний часопис із мовознавства. № 9: Проблеми прикладної лінгвістики.– Одеса: Астропринт, 2004б. – С. 81-92.
3. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ, Восток-Запад, 2007. – 315 с.
4. Жаботинская С.А. Принципы лингвокогнитивного анализа и феномен полисемии / С.А. Жаботинская// Альтман Г., Задорожна І., Мацкуляк Ю. (ред.). Проблеми загального, германського та слов'янського мовознавства. До 70-річчя професора В.В. Левицького.– Чернівці : Книги XXI, 2008.– С. 357-368.
5. Langacker R.W. Assessing the cognitive linguistic enterprise // G. Redecker & T. Janssen (eds.). Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology. – Berlin – New York, 1999. – P. 13-60.
6. Кубрякова Е.С. Язык и знание. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 271 с.
7. Скороходько Э.Ф. Семантические сети и автоматическая обработка текста / Э.Ф. Скороходько. – Киев : Наукова думка, 1983. – 218 с.
8. Fillmore Ch. Case for case reopened / Ch. Fillmore // Cole P. (ed.). Syntax and semantics 8: Grammatical relations. – NewYork : Academic Press, 1977. – P. 76-138.
9. Fillmore Ch. Frame semantics / Ch. Fillmore // The Linguistic Society of Korea (ed.). Linguistics in the Morning Calm. – Seoul : Hanshin Publishing Co,1982. – P. 111-137.
10. Minsky M. The society of mind / M. Minsky. – New York et al. : Simon & Schuster, 1988. – 336 p.
11. Жаботинская С.А. Теория номинации: когнитивный ракурс / С.А. Жаботинская// Вестник Московского гос. лингв. ун-та.– Вып. 478: Лексика в разных типах дискурса. – М. : МГЛУ, 2003. – С. 145-164.
12. Жаботинская С.А. Концептуальная модель словаря-тезауруса и гиперболические самоорганизующиеся карты / С.А. Жаботинская // Вторая международная конференция по когнитивной науке. Тезисы докладов.– СПб: Санкт-Петербургский ун-т, 2006.– Том 1.– С. 272-273.
13. Адонина Л.В. Концепт «женщина» в русском языковом сознании [Текст] / Л.В. Адонина. – Севастополь, 2007. – 168 с.
14. Попова З.Д. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку / З.Д. Попова, И.А. Стернин // Антология концептов. – Волгоград: Парадигма, 2005. – Т. 1. – С. 7–10.
15. Langacker R.W. Assessing the cognitive linguistic enterprise // G. Redecker & T. Janssen (eds.). Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology. – Berlin – New York, 1999. – P. 13-60.
16. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика: Учеб. пособие для вузов. – М.: Высш. шк. , 1990. – 176 с.
17. Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. 12 Bde. [in 32 Teilbänden]. Leipzig: S. Hirzel 1854-1960. – Quellenverzeichnis 1971. [Sp. 838-838].
18. Етимоголічний словник української мови: В 7 т./ АН УСРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні: Редкол. О.С. Мельничук (головний ред) та ін.. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 3: Кора – М/ Укл.: Р.В. Болдирєв та ін.. – 1989. – 552 с.
19. Andor J. On the psychological relevance of frames. – Quaderni di semantica, 1985. Vol. VI, no. 2, p. 212-221.
20. Никонова Ж. В. Теория фреймов в аспекте лингвистических исследований. – Режим доступу : http://evcppk.ru/article.php?id=26

Минькова А. Ю. Концепт LEUTE/ ЛЮДИ – составная матрицы концептосферы MENSCH/ ЧЕЛОВЕК

Аннотация. Концепт LEUTE/ ЛЮДИ рассматривается в статье как составная матрицы концептосферы MENSCH/ЧЕЛОВЕК. Анализ концепта основывается на базовых положениях известных школ когнитивной лингвистики с привлечением методики моделирования концепта.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, концептуальная матрица, концептосфера, фреймовая структура.

Minkova H. Concept LEUTE/ PEOPLE – a matrix component of the sphere of concepts MENSCH/ MAN

Summary. The article considers a concept LEUTE/ PEOPLE as a matrix component of the sphere of concepts MENSCH/ MAN. The concept analysis is based on the main ideas of famous cognitive linguistics schools with the concept-modeling methods.

Key words: cognitive linguistics, concept, conceptual sphere, conceptual matrix, frame structure.